

УДК 37(477)(092)

**ІДЕЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ УЧИТЕЛЯ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ
М. С. ГРИГОРЕВСЬКОГО (1872–?)****Тонконог І. В.**

Предмет дослідження автора – ідеї формування педагогічної майстерності учителя в науковому доробку українського мислителя М. Григоревського, які мають велике значення для сучасної педагогічної науки та практики. Доведено, що вчений тлумачив педагогічну майстерність як творчий рівень педагогічної діяльності, який забезпечує ефективність її результатів. Аналіз наукового доробку М. Григоревського дав змогу визначити структуру педагогічної майстерності педагога, яка включала такі компоненти: техніку мовлення, увагу, спостережливість, уяву, "гігієну праці", дидактичну майстерність. Значну увагу автор статті приділив визначенню умов, за яких, на думку вченого, відбувалось формування основ педагогічної майстерності вчителя.

Ключові слова: педагогічна майстерність, педагогічна діяльність, увага, спостережливість, уява, "гігієна праці" вчителя, техніка мовлення.

Предмет исследования автора – идеи формирования педагогического мастерства учителя в научном наследии украинского мыслителя М. Григоревского, которые имеют большое значение для современной педагогической науки и практики. Доказано, что ученый объяснял педагогическое мастерство как творческий уровень педагогической деятельности, который обеспечивает эффективность ее результатов. Анализ научного наследия М. Григоревского позволило определить структуру педагогического мастерства педагога, которая включала следующие компоненты: технику речи, внимание, наблюдательность, воображение, "гигиену труда", дидактическое мастерство. Значительное внимание автор статьи уделил определению условий, при которых, по мнению ученого, происходило формирование основ педагогического мастерства учителя.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, педагогическая деятельность, внимание, наблюдательность, воображение, "гигиена труда" учителя, техника речи.

The subject of the author's investigation is the ideas of forming professional skills of a teacher in the scientific research by the Ukrainian philosopher M. Hryhorevskyi. These ideas are of great value for nowadays pedagogical science and practice. We can prove that the scientist interpreted pedagogical skills as artistic level of pedagogical activity which provided the effectiveness of its results. Analysis of M. Hryhorevskyi's scientific research makes it possible to determine the structure of pedagogical skills of a teacher that included the following components: way of speaking, attention, observation, imagination, work hygiene, didactic skills. The author of the article pays great attention to defining the conditions which provided the formation of basic pedagogical skills of a teacher, according to M. Hryhorevskyi's opinion.

Key words: pedagogical skills, pedagogical activity, attention, observation, imagination, work hygiene.

Актуальність проблеми. Складний етап розвитку суспільства, на якому перебуває Україна, спричиняє глибокі соціокультурні перетворення та зміни. Державні документи про освіту визначають головним завданням сучасної вищої педагогічної освіти створення умов для підготовки нової генерації педагогічних кадрів, здатних на практиці впроваджувати у життя особистісно орієнтовану систему навчання і виховання на засадах гуманістичної педагогіки, підвищення їх професіоналізму і майстерності, оскільки одним з найголовніших факторів та умов, які визначають ефективність та якість навчально-виховного процесу, є високий рівень педагогічної майстерності вчителя. Проблема професійної майстерності педагога була й залишається актуальною, адже це пов'язано з призначенням вчителя, його професійною діяльністю з метою передачі досвіду від покоління до покоління, з метою підготовки молоді до розв'язання життєво важливих завдань.

Необхідність відродження і втілення в практику кращих педагогічних ідей та здобутків минулого, дослідження, ґрунтовне вивчення творчої спадщини вітчизняних педагогів, зокрема наукового доробку М. С. Григоревського, ідеї якого залишилися недостатньо вивченими науковцями, сприятиме подальшому розвитку педагогічної науки та вдосконалення навчально-виховної практики, глибшому вивченню і пізнанню минулого, осмисленню сьогодення з поглядом у майбутнє.

Аналіз останніх публікацій з дослідження. До вивчення феномену педагогічної майстерності зверталися: О. Абдуліна, Є. Барбіна, І. Зязюн, Н. Кузьміна, Н. Кушков, В. Семиченко, В. Сластьонин, Н. Тарасевич, Р. Хмелюк та ін. Глибокому теоретичному усвідомленню проблеми формування педагогічної майстерності вчителя сприяло вивчення праць А. Алексюка, А. Бойко, Л. Вовк, В. Глузмана, С. Гончаренка, Н. Гузій, Н. Дем'яненко [11], Л. Задорожної, М. Євтуха, О. Лавріненка, М. Гриценко, І. Лікарчука, В. Лозової, В. Майбороди, В. Микитюка [14], О. Попової, Н. Ничкало, С. Золотухіної, О. В. Сухомлинської, Р. Хмелюк, О. М. Іонової, О. О. Любара, Н. С. Побірченко, М. Г. Стельмаховича, М. Ярмаченка тощо.

У науковому доробку Л. Задорожної [12], О. Лавріненка [13] висвітлено окремі аспекти спадщини українського педагога. Зокрема, Л. Задорожна зазначає: "М. Григоревський, погодившись з ідеями своїх попередників, детально розкрив сутність та значення самоосвіти як умови педагогічної майстерності. Він єдиний серед викладачів Глухівського інституту обстоював необхідність психологічної гігієни як умови педагогічної майстерності" [12, с. 13]. Об'єктивна потреба сучасної національної школи вдосконалення професійно-педагогічної майстерності вчителя, а також необхідність відродження і втілення в практику кращих педагогічних ідей та здобутків, з одного боку, і відсутність дослідження, де б цілісно розглядалась концепція педагогічної майстерності вчителя у поглядах М. С. Григоревського, з іншого, зумовили вибір теми нашого дослідження.

Мета статті – розкрити ідеї формування педагогічної майстерності учителя в науковому доробку українського педагога М. Григоревського, які мають велике значення для сучасної педагогічної науки та практики.

Виклад матеріалу. Григоревський Митрофан Семенович (1872–?) народився в Курській губернії в сім'ї священика. Після закінчення Київської духовної академії в 1895 р. магістр богослов'я приїхав працювати викладачем в Архангельську духовну семінарію. У закладі викладав загальну та російську історію, богословські предмети, деякий час працював помічником інспектора. Надзвичайні здібності, відповідальність та працьовитість М. Григоревського не могли залишатися непоміченими, і педагог швидко зміг досягти успіху на освітянській ниві, займаючи керівні посади. У 1905–1907 рр. був інспектором Київської духовної семінарії, а в 1906 р. у цьому закладі виконував обов'язки ректора. З 1907 до 1909 рр. був директором Великосорочинської учительської семінарії ім. М. В. Гоголя, у 1909–1913 рр. – директором Глухівського учительського інституту, у 1913–1917 рр. – директором народних училищ Нижегородської губернії, у 1917 р. – директором Нижегородського Володимирського реального училища, 3-ї московської гімназії.

Глибоко усвідомлюючи місце вчителя в розв'язанні навчально-виховних завдань, М. Григоревський висував серйозні вимоги до його підготовки та педагогічної майстерності.

У своїй праці "Лекції з педагогічної психології, прочитані народним учителям" (1916 р.) М. Григоревський обґрунтував концепцію підготовки вчителя, основні ідеї педагогічної майстерності. Необхідним складником педагогічної майстерності педагога мислитель вважав спеціальну (психолого-педагогічну), фундаментальну фахову підготовку. Формуванню вмінь та навичок педмайстерності, за М. Григоревським, сприяє експериментальна психологія, практика в школі, самоспостереження за дитиною. Велика користь також від вивчення російської мови, літератури, педагогіки, соціальної психології, фахових методик, антропології, психології, фізіології. Вчений зауважував, що важливим для педагогічного працівника є не лише знання психології для кращого розуміння внутрішньої суті учня, а й виховання та розвиток основних психічних процесів у самих учителів. "Лише той з нас, педагогів, здатен до вдосконалення, до цілком ґрунтового навчання, хто не задовольняється методикою, а дивиться глибше. Методика – результат, це струмок, а добратися потрібно до самого витoku, який в фізіології, психології, антропології, педагогіці, історії нашого життя" [2, с. 14].

М. Григоревський вимагав творчого учителя, який постійно працює над собою. Майстерний вчитель – це творчий, тактовний, гуманний вчитель, який цікаво та критично викладає думки, який має потребу у самовдосконаленні. Вченим підкреслювалася необхідність формування у вчителя таких особистих якостей, які складають основу майстерності: "доброта", "терпіння", "уважність", "чуйність", "вимогливість" тощо. Мислитель зауважував: "На заняттях з учнями вчитель повинен озброїтися терпінням, не поспішаючи читати, опитувати, пояснювати урок" [Там само, с. 65].

З метою формування вмінь та навичок педмайстерності мислитель обґрунтував важливість виховання уваги в учителя. Увага, на думку М. Григоревського, дає змогу вчителю сприймати ситуацію педагогічної взаємодії, співвідносити її з поставленою метою та завданнями, а також контролювати реалізацію заздалегідь розробленої програми педагогічної взаємодії. Тому закономірним є значення у творчій праці вчителя безперервної уваги та зосередженості.

За М. Григоревським, керувати увагою, поширювати її, за потреби, на всі об'єкти та одночасно зосереджувати лише на декількох – складне завдання педагога. Крім того, у навчально-виховному процесі постійно діють перешкоди для уваги: велика кількість людей в аудиторії, їхні розмови, власні переживання і т. п. Тому вчитель зобов'язаний поставити перед собою вимогу: навчитись зосереджувати свою увагу, робити її стійкою, безперервною й оперативною. Основним завданням педагога з метою утримання уваги – це інтерес, цікаве викладання матеріалу. Вчений виділив такі способи утримання уваги: цікаві факти, пов'язані з досвідом учнів, повторення пояснення, підсилення голосом важливого, наочність. Розвитку уваги вчителя, на думку М. Григоревського, сприяє гарне харчування, чисте повітря в приміщенні, оскільки слабкість та зниження уваги пов'язане з поганим харчуванням та кисневим голодуванням [Там само, с. 94].

Для майстерного вчителя, на думку вченого, є важливою висока розвиненість уважності, яка проявляється у чуйності, турботливому ставленні до учнів, що допомагає встановити контакт з ними, завоювати авторитет. Зокрема, вчений вказував на важливість уважності та чуйного ставлення до учня особливо в 14–17 років, коли активно відбувається ставе дозрівання. На думку М. Григоревського, вчитель у своїй діяльності повинен спиратися на психічні якості учня (його темперамент, особливості пам'яті, мислення, уваги). Вважаючи спостережливість педагога необхідним елементом його майстерності, вчений зауважував, що ця якість може формуватися в процесі цілеспрямованої практичної діяльності [Там само, с. 94].

Одним з ефективних засобів формування педагогічної майстерності вчителя М. Григоревський вважав розвиток пам'яті. Характеризуючи пам'ять як психічний процес та визначаючи її види, вчений особливо значення надавав мнемоніці як сукупності прийомів і способів, що полегшують запам'ятовування і збільшують обсяг пам'яті шляхом утворення штучних асоціацій. Мислитель, вказуючи на період для кращого запам'ятовування – ранок, визначав умови запам'ятовування: багатократний повтор матеріалу, виконання спеціальних асоціативних вправ, членування матеріалу на порції, нові факти [Там само, с. 111].

Науковець називав володіння вчителем педагогічною технікою одним із важливих, необхідних компонентів педагогічної майстерності, розуміючи його як здатність впливати мовленням на учнів. Майстерний вчитель, за М. Григоревським, – це вчитель, який володіє своїм мовленням: вміє висловлювати та передавати інтерес до предмета, має жвавий темп мовлення, володіє умінням чітко, ясно, просто, образно висловлюватися. Водночас педагогу слід не встановлювати бар'єрів у мовленні, а повідомляти слова, які розуміють учні. Боротися з вадами мовлення – одне з важливих завдань вчителя. Вчений писав: "... мовлення у дітей розвивається через наслідування дорослих, вони вчать такого мовлення, яке чують від оточення, тому слід звертати увагу на те, щоб вчителі говорили чистим, милозвучним мовленням" [Там само, с. 146]. Особливо важливим з метою формування майстерності мовлення майбутнього вчителя мислитель вважав творчі письмові роботи, саме тому наголошував: "... зв'язність та стрункість письмових переказів набувається вихованнями шляхом письмових вправ через весь курс семінарського навчання" [5, с. 8].

М. Григоревський також застерігав педагогічних працівників, яким часто доводиться багато говорити, від захворювань дихальних шляхів та гортані.

Мислитель обґрунтував вимоги до педагогічної розповіді вчителя, яка посідає вагомое місце у навчально-виховному процесі при обговоренні з учнями моральних цінностей, викладі нових знань, міркуванні з приводу певних учинків. Розповідь як жива й образна форма усного монологічного викладу, за М. Григоревським, повинна широко застосовуватися в усіх класах, у викладанні всіх предметів з тих тем, де розглядаються фактичні відомості. Будь-яка розповідь повинна бути "образною, простою за викладом, виразною за мовленням, живою, що досягається за допомогою метафор" [2, с. 131].

Функціонування педагогічної уяви на етапі підготовки до майбутньої діяльності допомагає вчителю прогнозувати, уявити її основні риси, сприймання матеріалу класом, очікуване спілкування з учнями, викликає творче самопочуття. Саме тому підвалиною майстерності педагога М. Григоревський визначав уяву: "Без уяви неможливе ніяке серйозне розумове життя у вищому творчому прояві, тому що за допомогою уяви людському духу вдається знаходити нові обриси, нові умовиводи, вдається відкрити нові істини й нові розумові горизонти" [Там само, с. 122]. З метою розвитку уяви педагога вчений запропонував різні вправи: продумування кінцівки казки, розповіді, вдале використання наочності, різні варіанти екскурсій, подорожі уявні та справжні, спільна ігрова діяльність з учнями.

Складником педагогічної майстерності М. Григоревський називав і методичну підготовку вчителя. У своїй праці "Про викладання російської та церковнослов'янської мов у духовних училищах" вчений запропонував умови формування вмінь та навичок зв'язного мовлення семінаристів – майбутніх вчителів: гуманне ставлення викладачів семінарії до учнів, вміння викладачів створювати проблемні ситуації на заняттях, розвивати навички самостійного вирішення розв'язання проблеми, система вправ для розвитку мислення та мовлення учнів: читання віршів, статей, їх аналіз, опис предметів, явищ, роздуми. На заняттях з російської мови вчитель, за М. Григоревським, повинен навчати учнів переказу, виразному читанню зразків творів літератури. Педагог, який володіє мовленням як природним знаряддям вираження думок з його лексичним багатством, синтаксичною гнучкістю, різноманітністю зворотів, повинен цього ж навчати й учнів. Мислитель зауважував: "Практичні заняття в класі, на мій погляд, повинні мати живий характер, невимушену бесіду наставника з учнями, в яких потрібно залучати до оцінки явищ та оцінки відповідей учнів. Потім важливим є заслуховування виступів на ту ж тему інших вихованців з урахуванням зауважень наставника. При подібному ході роботи всі учні будуть залучені до діяльності та вільного викладу думок" [5, с. 8].

У своїй праці "Звіт про ревізію духовно-навчальних закладів Смоленської єпархії 1873 р." вчений запропонував цікаву, на наш погляд, методику викладання математики. Майстерність вивчення алгебри та геометрії, за М. Григоревським, полягає в умінні здійснювати навчально-виховний процес за такими етапами:

- 1) 3 тижні лекційна система викладу матеріалу з домашніми самостійними завданнями;
- 2) один тиждень практичні вправи та репетиції;
- 3) тиждень репетицій та колоквиумів як системи контролю за знаннями;
- 4) повернення до попередніх етапів.

Така поетапність у вивченні дисципліни репрезентувала методичну майстерність педагога, забезпечувала високу ефективність його діяльності [6, с. 10].

За М. Григоревським, література, театр, поезія сприяють розвитку в учителів моральної культури, естетичних смаків, оскільки естетичні почуття виховуються через поезію, літературу, музику, співи.

Вивчення архівних матеріалів дало змогу встановити, що свої ідеї мислитель втілював у педагогічній діяльності. Працюючи на посаді директора в Великосорочинській семінарії, за досить незначний період своєї діяльності (1907–1909) М. Григоревський ініціював створення студентського театру, якому була властива глибока поетичність, органічне поєднання сценічного слова з мелодійною піснею, танцями та фольклором. Участь семінаристів у діяльності театру сприяла розвитку навичок техніки мовлення в майбутніх вчителів, акторських, комунікативних здібностей. Семінаристи займалися постановкою творів відомих українських та російських класиків. Архівні матеріали засвідчили, що прогресивна діяльність М. Григоревського викликала підозру в полтавського губернатора, який писав попечителю КУО про те, що

7 березня 1908 р. вихованці ставили спектакль за творами Т. Шевченка та не повідомили про це поліцейських. Губернатором було наказано провести обшук у семінаристів. Директор запропонував вихованцям не пускати поліцейських до своїх кімнат [15, арк. 16].

Мислитель наголошував на важливості учительських бібліотек та педагогічних музеїв як засобу самоосвіти, особливо вчителів початкових училищ, оскільки матеріальне становище педагога не дозволяє йому купувати новинки педагогічної літератури. Обстоював важливість неперервної освіти для педагогічних працівників, оскільки тих знань та вмінь, які засвоюють учителі під час навчання в різних закладах підготовки вчителів, недостатньо, та й педагогічна професія вимагає постійної роботи вчителя над собою.

Належні умови життєдіяльності вчителів – необхідна умова та ефективний засіб педагогічної майстерності вчителя, на думку М. Григоревського. Науковець зауважував: "... від хороших матеріальних умов життя вчителя залежить і успіх навчання" [10, с. 30].

Необхідність одночасного виконання вчителем різних видів діяльності в педагогічному процесі, оволодіння великою кількістю інформації спонукає до підвищення санітарно-гігієнічної освіти вчителів. Оволодіння вчителями знаннями із санітарії та гігієни є абсолютно необхідним для здійснення гігієнічного самовиховання, а також з метою попередження виникнення нервово-психічних зрушень. Науковець обґрунтував важливість "гігієни вчителя", наголошуючи: "Що стосується особистої гігієни вчителя, то рекомендую такі правила: ураховувати сидячий спосіб життя, не потрібно переїдати, їжа повинна легко засвоюватися; достатня кількість прогулянок на свіжому повітрі; не менш як 2-годинний відпочинок після обіду (питання про сон розв'язується залежно від індивідуальності та віку в кожному конкретному випадку); утримання від спиртних напоїв, оскільки нервова система вчителя і без того знаходиться в стані хронічної напруги; фізичні вправи: садові роботи, велосипедний спорт, катання на ковзанах, гра в кеглі тощо" [Там само, с. 57].

Розуміючи, що гігієна праці передбачає раціональне чергування розумової та фізичної діяльності вчителя, М. Григоревський схарактеризував гігієнічні основи режиму дня педагога. Він зазначав, що дотримання режиму дня необхідне передусім для того, щоб зберегти і зміцнити здоров'я та забезпечити високу працездатність вчителя. Інтенсивність розумової праці вчителя й учнів значною мірою залежить від їхнього емоційного стану. Позитивні емоції сприятливо впливають на працю, негативні – навпаки.

М. С. Григоревський актуалізував проблему важливості задоволення педагогічними працівниками своєю діяльністю, яким доводиться часто виконувати одночасно безліч робіт, перебуваючи в стресових, емоційно напружених ситуаціях, коли доводиться швидко приймати рішення.

Доцільними науковець вважав такі "гігієнічні" правила для педагогічних працівників:

1. Працювати в гарно провітрених приміщеннях, перебувати на свіжому повітрі з метою покращення працездатності організму.
2. Для тривалої розумової діяльності потрібне гарне харчування, відновлення сил, гімнастичні вправи.
3. У виконанні вправ потрібно дотримуватися принципу від простого до складного.
4. Постійна турбота вчителя про органи зору, слуху, голос, розвиток органів за допомогою вправ.
5. Зміна видів діяльності, оскільки непосильна вчительська праця дуже втомлює нервову систему.
6. Відсутність діяльності теж шкідливо для організму.
7. Духовний розвиток вчителя.
8. Принцип міри в усьому [2, с. 46].

Висновки. Ґрунтовне вивчення спадщини М. Григоревського дало змогу нам визначити умови, за яких, на думку вченого, повинно відбуватися формування педагогічної майстерності вчителя: наявність свободи у здійсненні педагогічної діяльності; Ґрунтовна психолого-педагогічна, методична та фахова підготовка педагога; оволодіння кращими ідеями вітчизняних і зарубіжних психологів, педагогів, філософів;

"гігієна праці" вчителя; існування вчительських бібліотек та педагогічних музеїв як засобу самоосвіти. Вчений тлумачив педагогічну майстерність як творчий рівень педагогічної діяльності, який забезпечує ефективність її результатів. Особливу увагу М. Григоревський у структурі педагогічної майстерності приділяв обов'язковому оволодінню педагогом своїм професійним мовленням, розвиненій увазі та увазі, спостережливості. Особливого значення мислитель надавав психолого-педагогічній підготовці вчителя. Творче використання теоретичної спадщини М. Григоревського дає можливість зрозуміти сутність процесу формування педагогічної майстерності, допомагає трансформувати її структурні компоненти, розкрити її гуманістичні основи та творчий потенціал діяльності вчителя.

Перспективи дослідження. Стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми, розкриваючи простір для подальших наукових пошуків, зокрема викладення основних тенденцій розвитку педагогічної думки другої половини XIX століття, які лягли в основу ідей педагогічної майстерності викладачів різних навчальних закладів Полтавщини.

Література

1. Григоревский М. С. Вопросы нравственного воспитания (безрелигиозная мораль) / М. С. Григоревский // Народная школа : педагогический сборник : неперіодическое издание / под ред. М. С. Григоревского. – Нижний Новгород : Элек.-типогр. Г. Искольдского, 1914. 1-я кн. – 1914. – 267 с. – С. 30–36.
2. Григоревский М. С. Лекции по педагогической психологии, читанные народным учителям / М. С. Григоревский. – Нижний-Новгород, 1914. – 264 с.
3. Григоревский М. С. Наглядное обучение (краткий исторический очерк) / М. Григоревский // Ежегодник Глуховского Учительского Института. Год 1 / под ред. М. С. Григоревского. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1912. – 435 с. – С. 9–50.
4. Григоревский М. С. Новый путь обучения правописанию / М. С. Григоревский // Ежегодник Глуховского Учительского Института. Год 1 / под ред. М. С. Григоревского. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1912. – 435 с. – С. 129–155.
5. Григоревский М. С. О преподавании русского и церковно-славянского языка в духовных училищах / М. С. Григоревский // Христианское чтение. – 1889. – № 7–8. – С. 29–73.
6. Григоревский М. С. Отчет о ревизии духовно-учебных заведений Смоленской епархии 1873 года / М. С. Григоревский. – Санкт-Петербург, 1874. – 14 с.
7. Григоревский М. С. Педагогические заветы Н. И Пирогова : ежегодник Глуховского Учительского Института. Год 2. – Отд. II / М. Григоревский ; под ред. М. С. Григоревского. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1913. – 510 с. – С. 299–310.
8. Григоревский М. С. Полицейский социализм в России / М. С. Григоревский // Образование. – 1897. – № 5. – С. 187–227.
9. Григоревский М. С. Сокращённая грамматика церковно-славянского языка (нового периода): для низших классов духовных училищ и высших классов церковно-приходских школ : учебное руководство для городских и уездных училищ / составил М. Григоревский. – Изд. 2-е. – СПб. : Синодальная тип., 1898. – 45 с.
10. Григоревский М. С. Училищеведение : для учительских институтов, учительских семинарий, педагогических курсов VIII класса женских гимназий / М. С. Григоревский. – К. : Типография т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1913. – 101 с.
11. Дем'яненко Н. М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.) : монографія / Н. М. Дем'яненко, І. П. Важинський. – М. : МПА, 2002. – 240 с.
12. Задорожна Л. В. Ідеї педагогічної майстерності в діяльності Глухівського вчительського інституту (1874–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. – Луганськ, 2000. – 22 с.
13. Лавріненко О. А. Ретроспектива розвитку професійної майстерності педагогів дошкільних закладів України (поч. XX ст.) / О. А. Лавріненко // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2010. – № 4. – С. 101–110.
14. Микитюк В. О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх навчальних закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 3.00.01 / Микитюк В. О. – Х., 2004. – 30 с.
15. ЦДІАК, ф. 707, оп. 262, од. збер. № 1, арк. 1–16. Сообщение Полтавского губернатора от 14 марта 1908 года о враждебном отношении к полиции директора Великосорочинской учительской семинарии М. Григоревского.